

ճարել կ'ուզեն գիտութեան եւ զեզարուեստին, ալլ այդ պաշտումն աւելի բան մը ունեցողներ — ցեղակիցներ, ազգակիցներ — որոնք հայ ճըւ — մարիտ տաղանդներու կարօտն ունին օտար երկիրներէն թափ ուր սկսանք թափառել եւ չենք գիտեր դեռ որքան պիտի թափառինք, Սրի օր կը ստուարանայ այն անձերուն թիւը, որոնք կը զգան թէ ազգային գրագէտ մը, գիտ-նական մը, արուեստագէտ մը կը կազմէ ճշմարիտ ոյժ մը ։ Իշխանութիւն մը, զբամազութիւն մը — որ միւս գրամազիւնէ վար չի մնար — եւ այս ի նպատակ նոյն իսկ այն ազգին որ քիչ անգամ գիտէ գնահատել այդպիսի անիրիթական զօ-րութիւնները ։ Ո՛ր ազգին կեանքին մէջ եկած չեն բողբոջներ ուր գրագէտ մը, գիտնական մը, արուեստագէտ մը անոր օգտին աւելի բան կը ցած է ընել, քան միլիոնատէր մը, քան պետական մարդ մը, ինչ ալ ըսեն նրա թապաշտները, գա-ղափարն է, զգացումն է որ կը վարէ այս աշխարհս ։ Եւ մեր վերջին արձագրքի տարի-ներուն մէջ, եթէ մեզ երկնուստ վիճակուած ըլլար Եւրոպա ունենալ այդ կարգի Հայերու համաստեղութիւն մը, ապահով ըլլանք որ ա-նոնք պիտի կարենային ընդհանուր մարդկու-թիւնը յուզել, ի գոթ չարժել մեր ազգային աղէտներուն վրայ աւելի արդիւնաւորութեամբ քան որ եւ է պետական մարդ մը իր բոլոր հանձնարով ։ Անպայ քաղափարն է որ յա-փրջաբխմամբ կ'ողջուեն Մանտէլեանի եւ Շահինի վրայ եւ որ կուգայ շատ բնականօ-րէն միասնալ անձնական բարեկամներու ուղ-ղուած խորին խնդակցութեան մը հետ լաւա-զոյն աղայային ապագայի մը զեղածիծաղ յոյ-սերուն մէջ ։

Մանչէսթը
16 յունիս 1900

Յ. ՇԱՀԻՆԱՋԱՐ

ՎՈՏՎԵԼԻ ՅԵՐԵՎԱՆԻՐ

— 0.0 —

Յունիս 16ի չարաթ օրը Վոտովի թատրո-նին մէջ տեղի ունեցաւ ընթերցումի զոր «Ա-նահա»-ի անտօքները կազմակերպած էր՝ ի նպատակ Հայաստանի որբերուն, «Մարդկային եւ քա-ղաքացիական իրաւունքներու պաշտպան ֆը-րանսական նիդակակցութեան» հովանաւորու-թեամբ ։

Կազմակերպողին նպատակն էր ոչ միայն մեր որբերուն նիւթկան օգնութիւն մը հայթայթել այս ձեռնարկով, ալլ եւ այս անպիտանութիւնը Թրանսայի գեղարուես-տական եւ գրական շրջաններուն մէջ հայ ժողովրդին համար համակրութիւններ ար-թընցնել ։ Այս նպատակը, իր երկրորդ մա-

սին մէջ մանաւանդ, յաղորդ թեամբ իրականա-ցաւ ։ Բարիկանն պուլլատին ամենէն փայլուն թատրոնը ձերարար արամազրութեանը ներքեւ գրուեցաւ այդ ձեռնարկին, Թրանսայի ամա-նէն մեծ գրագէտը հաճեցաւ բանախօսու-թիւն մը արտասանել այդ գերեկոյթին, եւ Բարիկը գլխաւոր թատրոններուն ամենէն հռչակաւոր արուեստագէտները, սիրալոյսար պատասխանելով Զօպանեանի հրաւերին՝ իրենց տաղանդը չնորոնցելն ի նպատակ հայ որբերուն ։

Յունիս 14ի չորեքշաբթի օրուան «Յիկաթո»-ին մէջ հրատարակուած արտաշարժ յօդուածով մը (*) Անաթոլի Թրանս կը ծանուցանէր այդ գե-րեկոյթը, եւ Թրանսայի ժողովրդին հրաւեր կը կարգար օգնութեան հասնել զարհու-րելի ողբերարի մը մէջ գալարուող ժողովրդի մը ամենէն դժբաղդ ու ամենէն յուզիչ անգամ-ներուն ։ Եւ նոյն յօդուածն էր որ մէկ քանի յաւելումներով, եւ բանախօսութեան ձեռի վերածուած, Անաթոլի Թրանս կարգադր ցերեկ-ոյթին սկիզբը ։ Յօդուածը մեծ տպաւորու-թիւն յառաջ բերաւ ոչ միայն Թրանսայի, ալլ եւ մտքով Եւրոպայի մէջ, եւրոպական շատ մը թերթեր անկից մասեր արտասպնեցին, ու Պիւլճիքայի ու Հոլանտայի մէկ քանի լրագիր-ներ անոր անոր արողջական թարգմանութեանը հրատարակեցին ։ Իսկ բանախօսութիւնը ամե-նախորին յուզումը մը յառաջ բերաւ ցերեկ-ոյթին ունիկոյթիներուն մէջ ։ «Պ. Անաթոլի Թրանս, կը գրէ Պ. Շարլ Մարթել «Սոսո»-ին մէջ, հոյակապ յայտագրին բացողով կատարեց բա-նախօսութեամբ մը ուր յատկանշական միջա-դէպի մը միջոցով հայկական վարդերուն սկզբնական դադափարը բացատրելէ յետոյ, ցոյց տուաւ թէ թուրք կառավարութիւնը միակ պատասխանատուն էր կառավարական Թը-րանսային մեղսակցութեամբը ։ Ժողովուրդնե-րուն ոչինչ կարելի է մեղադրել, եւ յանցանքը մեր ժողովրդները չէ կէտէ զինքը պարտաւորեց կացուցին հանդէպ իր աւանդութեանց եւ իր պարտականութեանց ։ յետոյ, ստուգաբա-նական նօթերու. — վկայութիւններ կամ նա-մակներ — պարզ ընթերցումով բանախօսը նը-կարգրեց չարարարներն եւ ապանութիւն-ները ։ Այս հակիրճ հաստատումներուն տը-պաւորութիւնը այնքան բոռն եղաւ որ Անա-թոլի Թրանս ներդուրիւն խնդրեց բարիգետն հանձնարարի մը մէջ այդպիսի արհաւիրքներ երեւան գնելուն ։ Բայց ոչբերուն համար գոթ խնդրելէ առաջ, պէտք էր բռնել թէ մայրին ի՛նչպէս մեռան Վերջապէս այդ որբերը ներ-կայացուց, եւ անոնց մասին իր հուսաբաւ տե-ղեկութեանց համեմատ պահով, մեղի ցու-ցուց արթնամար արիւտ թեամբ, վաղա՛մաստըն ուշիմ, ամեն կերպով աքժանի մեր կարեկցու-թեանը եւ մեր համակրութեանը ։ Այս բանա-խօսութիւնը, խմբագրուած Անաթոլի Թրանսի

(*) Այդ յօդուածին թարգմանութիւնը կը հրատարա-կենք «Անահա»-ի այս թուով ։

զմայլելի ոճով, ուր այս անգամ գերադոյն հեգնութիւնը տեղի կուտար տիրապետող յուզմունքին, երկարատեւ ծափահարութիւններով ողորդուեցաւ(“):»

Յայտագիրը անսովոր ճոխութիւնով կը ներկայացնէր, և մեծ մասամբ հրաշակներսերէ կարծում, զորոպարութեամբ առաջնակարգ արուեստագէտներու ձեռքով: «Այս ցերեկոյթը կը գրէ Պ. Մատթէլ, ոչ միայն զգնութեան ձեռնարկ մը, այլ եւ ամենաուրախ զեգարուեստական գործ մը եղաւ:» Յիշատայի չորս ազգային թատրոնները իրենց լատադոյն արուեստագէտներով ներկայացուած էին: Օրերան տուած էր Նովէն ու օրիորդ Յիւսէն, Օրեան-Քոթէր Պէյլը, Օր. Տառմէլէր եւ Օր. Ժեռլի Ռէալը: Թէրան-Փոսանէն՝ Մուշէ-Մուլլին, Բոլ Մուշէն, Սիլվէնը, Ալպէն Լամպէն ուրիշ, տիկին Սելկոն-Վէպէր եւ Օր. Մոսնանը, Օտէնը՝ Օր. Բոնա Լարարըրին եւ Ռամօն: Զօպանեան խնդրած էր Մուշէ Սիլվէնը որ այս հայկական գիրքով իրեն հաճէր խաղալ «Հայ» գեր մը, միակ հայ գերը զոր ֆրանսական թատրոնը կը պատրուէր: Գորնէյլի «Պոլիկոստի» գերը, որ մեծ ողբերգութիւն ամենէն վիսմ տոեղագործութիւններէն ալ մէկն է, եւ առաջարկած էր որ չորրորդ արարը ներկայացնէ, ուր կը գտնուէ նշանաւոր մենախօսութիւնը՝ Դիգիտոս բռնաւորին դէմ ուղղուած զայրագին բացազանչութիւններով, եւ ուր Պոլիկոստ իր կորովի հոգիին ծայրագոյն արութիւնը կ'ապագուցանէ՝ զմարդը իմ նոյն իսկ իր սիրած կնոջը հրապոյններով ու աղայանքին: Մուշէ-Սիլվէն եւ արուեստագէտ Սելկոն-Վէպէր ներկայացուցին այդ տեսարանը՝ եւ սարսուռ մը անցաւ հանդիսականներուն վրայէն՝ երբ Մուշէ-Սիլվէն գոտայ՝

«Վա՛ գը արեւնաւազ, անազոր» յի կեկիտ, — Շատ տառէն է վեր է որ լատալած իրենները զու ձեռք վերէն — Հիստ տե՛ս զու բարեբախտ ճախարհայն աւադը վախճա՛ր — Սիլկոն յոյնի պիտի լուծէ Պարսկին ու թրբոտանանքուն վրէժով: — Շատ շանգե՛ս զու ժամգ պիտի հնչէ: — Ոչնչի կրկա՛ս քեզ ատիկց գերծանէ: — Եւ շանթը որ պիտի վաղա՛ կոչա՛ս — Ամբը պատուելու պատարտ: — Այլ ես չէ՛ կրնար կանգ առնել — Զղումս իմ պատումն:»

Բոլ Մուշէ, Սիլվէն եւ Օր. Մոսնան, բանաստեղծութիւններ արտասանեցին: Օր. Լարարըրին, Օր. Ժեռլի-Ռէալ, Օր. Տարմէլ եւ Պ. Պեյլ, անկակալ արգելքներով բռնուած, անկարող եղան ցերեկոյթին ներկայ գտնուելու:

Տիկին Ռեփան, որ վստահաբար առաջին դերասանուհին է Ֆրանսայի, եւ որ այնքան ազնուօրէն իր թատրոնին մէջ հնդկականաց այս ձեռնարկը, իր արեւբերթուարին գտնադրէն մէկը ընտրած էր, և լոյսօթք, Մէնեպէ նուրբ մէկ ֆանթէզի, զօր խաղաց իր սրամիտ շնորհի անընդաւարտ ի արուեստովը:

(*) «Թան» լատերը եւ «Ռիվե Պէն» շարժաթիւնները հրատարակեցին այդ բանախօսութիւնը:

Գորէն մենախօսութիւն մը արտասանեց: Տիկին Լիթվին, ուսու մեծանուն երգչուհին, «Իդէօթի մաս»ը երգեց՝ Պ. Նիտրոֆէին ընկերակցութեամբ զայնակի վրայ: Եւ Անթուան, ֆրանսական արդի թատրոնին մեծ վերանորոգելը, ներկայացուց տիկին Սիւզան Տերնէի, Օր. Էլէն Անտրի եւ Օր. Ռընէ Մորէնի հետ, Ժիւլ Ռընարի «Ռուալ տը Գարօթ»ը, յուզմունքի, դիտողութեան, ոճի զուխ-գործոց մը:

Զօպանեան ուզած էր այդ յայտագրին մէջ դնել «հայկական մաս մը», Հայոց բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան վրայ զաղափար մը տալու համար Ֆրանսացուց: Ռամօն խնդրած էր Արտիկանի «Երեւանի բերդը» կարգով, տը Մարան՝ Պէյլիթայլեանի «Կոյսի քարաբլ», տիկին Սելկոն-Վէպէրէն՝ իր «Օրօրը», իսկ Պ. Վ. Սվանսէնը հրաւիրած էր իր կտորներէն երեք հատ նուագել, Ռամօն, հիւսիս, չկրցաւ կարողալ իր հատուածը: Սվանսէն, տը Մարք, տիկին Սելկոն-Վէպէր մեծ յաջողութեամբ կատարեցին իրենց դերը, մանաւանդ տիկին Սելկոն Վէպէր եւ Օրօրը արտասանեցին, սեւեր հագած, եւ անհուն, սրտագին յուզումով մը:

Ցերեկոյթը վերջացաւ: Զօպանեան մէկ բանախօսութիւնով որ նիթ Ռեյնը «Հայ ցեղին դերը Պատմութեան մէջ»(“):

Այս ինչ որ կը գրէ «Լատ Ժոնտ»ի մէջ Օր. Ռընէ Ռամօն «հայկական մաս»ին եւ Զօպանեանի բանախօսութեան համար:

«Այս մարդասիրական ձեռնարկը միանգամայն յայտնութիւն մը եղաւ հայ հանճարին: Թրքական լուծին տակ կ'ըսէ ազգին բանաստեղծներն ու երաժիշտները, արուեստի եւ դաշնակութեան խորին զգացումով մը, մեղի արտայայտեցին իրենց հայրենիքին տառապանքներն ու անկուրթիւնները եւ անչէլ սէրը զոր անոր համար կը տածեն: Հանճարն բանախօսութեամբ մը, Պ. Զօպանեան հաստատեց այն ապագաութիւնը զոր ունեցած էինք արդէն: Խօսեցաւ այն մեծ արուեստագէտներուն վրայ՝ ու Հայաստանի պարսկանքը կը կազմէր, ու ներքողեց իր ազգին կենսունակ ուժն ու կորուրը:»

Ու Պ. Նիլը Մատթէլ կը գրէ «Օտո»ին մէջ՝ «... Հանգուր «հայկական մաս մը» կը պարուհակէր Պ. տը Մարք խորագացորէն արտասանեց Պեյլիթայլեանի «Կոյսի քարաբլ», կարգային Մուսային ողբն ու յոյսը. տիկին Սելկոն-Վէպէր հայրենասիրական բոցով լուսավառեց Պ. Զօպանեանի «Օրօրը», ուր զգացման ու բացառութեան զարգացումով ծաղկեթիթ թու մը մէջ՝ ներկային աւերակներէն կոչ ալ կ'արձակուէր փառալ որ ապագաներուն Պ. Սվանսէն զայնակի վրայ տանց իր հեղինակութիւններէն երեք կտոր, Գիտակի, «Մաս յաւանազ» մը, չնորհալ ինքնատեղութեամբ «Տկնոր» մը (musette) եւ

(*) Այլ բանախօսութեան թարգմանութիւնը պիտի հրատարակենք: Անախօս ի յաջորդ թաղով:

«Արտաազգ թագաւորին որսորդութիւնը», ուր երաժիշտը իր գործիքէն ապշեցուցիչ նուագաւորման հոխուի խնայելու համեմատ։

«Պ. Զօպանեան, այս Յերեկոյթին կազմակերպիչը, զայն փակեց բանախօսութեամբ մը ուր, անթերի բացատրութիւններով, շնորհակալութիւն յայտնեց արուեստագէտներուն ու հասարակութեան, Յետոյ, — եւ յառջեւ եկած յուզմունքը շատ մեծ եղաւ, — իր ազգին վերջէ՞րը լուծեց այն զրպարտութիւններէն զոր անոր աղէտքներուն վրայ թափեր էին, եւ ցուցնելու համար թէ՛ հակառակ քաղաքագէտներուն, ան արժանի էր իր բարեկամին՝ Պրանսային, անոր փառաւոր պատմութիւնը հաստատաբար գծեց։ Իր պերճախօս ատենաբանութիւն աւարտելով, Պ. Զօպանեան բացատրեց թէ՛ Պետութեանց շնորհուած երկաթուղիի արտօնութիւնները փրկանքի գինն էին զոր թուրքիա կը վճարէր Եւրոպային՝ ազատ համարձակ Հայերը ցարդի կրցած ըլլալուն փոխարէն Բանխօսան իր ճառը վերջացուց բառով մը՝ «Արդարութիւն»։ Եւ օրումն բառն էր ատրկաւ։»

Թէպէտ այս Յերեկոյթը հովանաւորուած էր Տրէֆիւսեան խնդրոյն մէջ մեծ դեր մը կատարած «Ներգալակցութեան» մը, բայց հակառէյ-ֆիւսեանները ատկէն երբեք չեն խորհրդեցին որ ամբողջ հայկական խնդիրը Տրէֆիւսեան խնդրոյն կապուած ըլլար՝ ամէն ոք հասկցաւ։ Եւ շատ քնակաւ էր որ հայ գործիչ մը, որ ֆրանսայի ամէն դաստիարակութիւն կուսակցութեան ներկայացուցիչներուն արդէն զինքն է իր ազգային գաղտնի համար, այս անգամ ալ զինքն Ներգալակցութեան մը որուն ծրագրին զիտար կէտերէն մէկն է կեղեքուած ժողովուրդներուն փրկութեանը օգնել, եւ որուն արդէնգիտած էին Ֆիլիանաացիներն ալ։ «Ժուռնալ»ը, «Էքս տը Բարթոն», «Տէպան», որ հակառէյֆիւսեան թերթեր են, Յերեկոյթին ազգաբարձրութիւնը հրատարակեցին։ Է. Շարմըթեան, որ հակառէյֆիւսեանն մըն է, մեծ հաճութեամբ տորթմաններ զրկեց, Զօպանեանին խնդրանքով, Անաթոլ Ֆրանսին, իր բանախօսութեանը պատմաստիւթեան համար։ Եւ իր յառաջիկայ «Պիւրթիւն»ին ինչպէս եւ «Բրետոնիայ Արեւելքի Հանգէս»ին մէջ պիտի արտատպէ «Ֆիւկար»ի յօդուածը, որուն մէջ՝ Անաթոլ Ֆրանս գրուածատ է Է. Շարմըթեանի հայասիրական գործեր։

Կը կարծենք թէ այս Յերեկոյթը բարոյական կարեւոր օգուտ մը բերաւ մեր դասին։ Ներթափան հասոյթը համեստ եղաւ, եղանակին անյարմարութեանը պատճառով։ Բայց այս առաջին փորձ մըն էր լոկ՝ Յերեկոյթէն անմիջապէս յետոյ որոշուեցաւ յառաջիկայ ձմեռ կադմակերպել աւելի մեծ ու չքեր ներկայացուած մը ի նպաստ հայ որբերուն՝ ամէն կուսակցութեանց պատկանող բարձր դասու Ֆրանսացիներուն հովանաւորութեամբ, ներկայացուած որուն յայտադիրը պիտի պատրաստէ յարձեհալ «Անահիտ»ի անօրէնը։

Յերեկոյթին ներկայ եղողներուն մէջ կային շատ մը ֆրանսացի հանրաժանութ անձնաւորութիւններ։ յիշենք, ի միջի այլոց, տիկին Սեյմին, Լիւտովիք Հալէփի, Հանրի Պօէր, Ռէ. Նաք, Թրաքիէ, Չիլիբանի, Պ. Է. տիկին Ռիշէ, Պ. Է. տիկին Տրուանպուռ, տիկին Շելիկա-Լափի, Պ. Է. տիկին Մ. Տիլզան, Անաթոլ Ը Պրազ, Տիւքլօ, Պ. Է. տիկին Վիքթոր Պետա, Պ. Ժան Բիքառի, Էւն, Էւն, ու մէկ քանի պաշտօնեաներ՝ նախարարութիւններէն։

Յերեկոյթին հասոյթը եղաւ 3251 ֆր. 70 օ., որով 1180 ֆ50 ւ. ծախքերուն յատկացուելով, կըմնայ 2071 ֆր. 20 ւ.։

«Ֆիլիպ»ի յօդուածին ու Յերեկոյթին արգաւորութեան տակ, Անաթոլ Ֆրանսին, «Լիկ տէ արուս տը Լ'օմը» եւ Զօպանեանին բաւական թուով անձեր նուիրատուութիւններ զրկեցին, որոնցամտոյցին գումարը մինչեւ յունիս վերջը կը բարձրանայ 2312 ֆր. 55 ւ. Ի, ուրմէն ընդամենը գոյացած է 4383, 75 ֆ. գումար մը որուն վրայ դեռ աւելնայ թերեւս նորանոր նուիրատուութիւններով կազմուած փոքր գումար մըն ալ։

«Լիկ տէ արուս տը Լ'օմը», որ ստանձնեց Յերեկոյթին հաշիւներուն քննութիւնը եւ որուն քով հաւաքուած են բոլոր գրամները, քիչ քանակ պիտի զրկէ այդ գումարը Կ. Պիլտոյ Հայոց պատրաստարարներին՝ որանոցներուն հասցուելու համար։

ՈՐԲԵՐՈՒՆ ՀԱՍԱՐ

— օօ —

Տօքթոր Տիւռն հայկական ջարդերէն քիչ ատեն ետքը կըզբում գտնուելով, իմացաւ թէ Մոսթիկօ անուն Բիւրտ մը, որ իր բաժնին բաւական մեծ թուով թրխտնեաներ մտնուցած էր, կախուելու դատապարտուած էր։ Հեռաքրքրի ըլլալով տեսնել մարդ մը որուն այս քան արտասովոր արկած մը կը պատահէր, «պախիշի»ը վճարեց ու մտաւ բանտ ուր փակուած էր Մոսթիկօ։ Բիւրտին գողոցութիւնը աննկուն մնացած էր։ Տօքթորին պատմեց այն սպանութիւնները որոնցմով ինքզինքը սրբաւորած ու միայնգամայն քիչ մը հարստութիւն զիգած էր։

— Տուններ թալիքներ, քսաւ, եւ դրամը, գորգերը, արջառն ու կիները ստիւք տարինք։ Ծամորդներ ալ կողոպտեցինք։

Եւ իր սրտին մէջ ինքզինքը փառադրեց։
— Միշտ հաստակութիւնները մեծ ու յանդուգն եղան, ու մարդոց քերարն անոնց պատմութիւնով լեցուեցաւ։ Անանկ գործեր բրինձ